

Kerk in een

HOE DE ZIEL VAN
HARDERWIJK IN DE
ZESTIENDE EEUW
VERANDERDE

ketters nest

JOS DE WEERD

WALBURGPERS

Kerk in een

HOE DE ZIEL VAN
HARDERWIJK IN DE
ZESTIENDE EEUW
VERANDERDE

ketters nest

JOS DE WEERD

Inkijkexemplaar

Voor mijn ouders

COLOFON

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van stichting Vrienden Grote Kerk Harderwijk, Johannes Kok en Zoonen, Familie Mons en Kok Groep Harderwijk.

KOK GROEP HARDERWIJK

ONTWERP studio026
AFBEELDING OMSLAG
Pieter Bruegel de Oude,
Geloof (1559). Amsterdam,
Rijksmuseum, RP-T-1919-35.

AFBEELDING FLAPACHTERZIJDE
Nicolaas van Geelkercken,
Plattegrond van Harderwijk
(1649). Arnhem, Gelders Archief,
1551 Topografisch-historische
Atlas Gelderland, inv.nr. 125
(bewerking Jo Anne Assink).

ISBN 978 94 6456 386 3
NUR 704

© 2026 Jos de Weerd, p/a
Uitgeversmaatschappij Walburg
Pers, Zutphen
© 2026 Uitgeversmaatschappij
Walburg Pers, Zutphen

WWW.WALBURGPERS.NL

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inkijkexemplaar

Inhoud

◇ Woord vooraf	4		128
◇ Het huwelijk van Maria en Jozef	10		
	16	5	Beeldenstorm
1	Bouwen na de brand	◇ De muizenmaaltijd	130
◇ Een fantaserende franciscaan?	18	◇ Lid van de Liga?	134
◇ 'Op Sint-Petersavond brandde Harderwijk'	20	◇ Naar Nijmegen	136
◇ Van bouwen en beeldhouwen	22	◇ Vive le Geus!	139
◇ Met lijf en leden	28	◇ De kat in het Sacramentshuis	141
◇ Jezus zien	32	◇ Een zeer mishandelde huid	143
◇ Als de eerste christenen	34		
	42	6	148
2	Verboden boeken en banketten		Heilige Stede
◇ Over de grens	45	◇ In het gareel	150
◇ Pannekoecks boeken	49	◇ Helen wat heelbaar is	152
◇ Onze eigen Maria	52	◇ Psalmen zingen voor het vuur	155
◇ De zondvloed, of toch niet?	57	◇ Jeruzalem aan de Zuiderzee	157
◇ Het zoontje van de kanselier	61	◇ Bosgeuzen	161
◇ Luther en Lucifer	64	◇ Kerk en koning	164
	70		
3	Imagoschade	7	170
◇ Nieuwe heren, nieuwe wetten	73		Voor het nieuwe geloof
◇ De lat omhoog	77	◇ Incubatietijd	173
◇ Knieval in de tent	79	◇ Diplomatie	176
◇ Kerkganger van de buitencategorie	81	◇ Patriotten en religieverwanten	179
◇ Christus heeft mij gedoopt	84	◇ In naam van Nassau	181
◇ Een dove dominicaan	87	◇ Geen Schotten, maar eigenheimers	184
	94	◇ De alles bedekkende kalk	189
4	Het verhaal van de Vrouwekerk		
◇ Lege vlakken	97		196
◇ Kat noch hond	99		Bijlage
◇ Op nul zetten	102	◇ Het beeldplan van de gewelfschilderingen in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk (1561–1562)	198
◇ Goudse Glazen	103		
◇ De geest van Lethmaet	107	◇ Bronnen en literatuur	204
◇ En Paulus dan?	113		

Woord

Woord vooraf

Kerk in een kettersnest

vooraf

Inkijkexemplaar

Dit is een boek dat gaat over een kerk die door de jaren heen een beetje is gaan aanvoelen als mijn kerk. Een memorabel maar tegelijk beschamend moment beleefde ik er als tiener, toen ik tijdens een kerstconcert van het Veluws Mannenkoor als registrant van organist Jan Post mijn debuut maakte, dat achteraf gezien ook meteen mijn afscheid betekende. Het ‘Vrede op aarde’ klonk te hard – mijn schuld. Ongemakkelijk, maar achteraf gezien niet minder hilarisch, was het moment waarop ik mij meldde voor de ‘gewelven-tour’, een twee uur durende rondleiding onder de spanten en gordingen door van het eeuwenoude kerkgebouw. Vooraf voegde ik mij nietsvermoedend en met een bakje thee in de hand in een voorbijtrekkende stoet van mensen dat ging zitten in een zaaltje. Eenmaal daar neergezonken op een stoel stapte een predikant op mij af, ging half op mijn tafel zitten en vroeg mij wie ik was. Na een korte persoonlijke introductie en wat woorden over mijn fascinatie voor de gewelvschilderingen klonk er zoiets als: ‘Wat mooi, alleen zit u hier nu in een bijeenkomst ter voorbereiding op het heilig avondmaal’.

Het meest vreugdevolle moment beleefde ik op een donderdag in augustus 2025, toen ik samen met koster Jaap Boone en restaurator Aafje Bouwhuis een geanimeerd gesprek voerde op de steigers in het noordtransept, daar neergezet voor de laatste fase van de restauratie. Terwijl we op grote hoogte de levendig afgebeelde figuren op de gewelfaanzetten nog eens langsliepen, vielen onze ogen stil bij de vage resten van een afgebeelde man op een gewelfvlak in de noordwesthoek, strak tegen de viering. Een prominente plek dus. Wie kon dat toch zijn? De optie van de kerkmeesters, als belangrijkste fondsenwervers, viel af. Daarvan waren er in 1562, het jaar waarin de schilderijen gereedkwamen, maar twee en allebei de heren zijn ook nog eens heel herkenbaar afgebeeld, precies op de vlakken rondom die onbekende man, dat dan weer wel. Welke optie bleef er dan over? Precies, die van de bedenker, die van de *mastermind* van het hele beeldverhaal, een persoon die in het geval van ‘Harderwijk’ nog nooit duidelijk voor de dag is gekomen, simpelweg omdat men dacht er geen bewijs voor te hebben.

Is dat bewijs er nu wel? Ik moet de verleiding weerstaan om niet al te volmondig ‘ja’ te roepen, maar als we het complete aanwijzingenpakket op tafel gooien, gaat het wel die kant op. Om te beginnen zijn de vage resten inderdaad te identificeren, en nog behoorlijk adequaat ook. Vervolgens zijn er goede redenen om deze man, een hooggeplaatste geestelijke, naar voren te schuiven als de nummer één kandidaat in de zoektocht naar de daadwerkelijke bedenker van de iconografie in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Harderwijk. Toegegeven, het bewijs is voor een fors deel omstandig bewijs, dus zonder *smoking gun*, maar bedienen wij ons als historici daarvan niet veel vaker, zo niet altijd? Hoe dan ook, alle aanwijzingen, niet alleen die op de gewelven, maar ook die in archivalia, vormen een behoorlijk complete puzzel waarvan er hier en daar nog stukjes missen, maar die uiteindelijk toch

een herkenbaar beeld laat zien, het beeld van de schilderijen als uitdrukking van een katholieke hervormingsagenda, maar dan wel eentje waarmee ook de sympathisanten van het nieuwe geloof uit de voeten konden.

Daarmee voldoet dit boek aan haar eerste belangrijke doelstelling: de geweldig mooie gewelfschilderingen, die tussen 1970 en 1978 voor het eerst onder twaalf lagen kalk vandaan zijn gehaald en onlangs opnieuw werden gerestaureerd, in het juiste perspectief plaatsen en de dieperliggende boodschap ervan in het licht zetten. Maar deze monografie is meer dan dat. Het is tegelijk ook een raamvertelling, waarbij de Vrouwekerk fungeert als lens om beter zicht te krijgen op het stiekem toch wel complexe verhaal van zestiende-eeuwse reformaties, die van dichtbij en ver weg, dus niet alleen die van binnen Harderwijk, maar ook die van daarbuiten, want als er één ding duidelijk moet zijn dan is dat het feit dat deze stad in de zestiende eeuw een allesbehalve marginale rol speelde. Ondanks het geringe aantal inwoners schoof Harderwijk langzaam maar zeker naar voren op het soms zelfs internationale toneel van opstand en reformatie, een inzicht dat heden ten dage niet meer correspondeert met het heersende beeld van Harderwijk als provinciestad.

Meer dan een goede reden dus om een boek te schrijven over zo'n iconische kerk die ook nog eens in een prominente stad stond, bij uitstek geschikt als decor voor het verhaal van de zestiende eeuw, een tijdvak vol politieke en religieuze omwentelingen. En dat is wat ik heb willen doen, maar dan wel voor een breder publiek, omdat de mensen in Harderwijk – de stadsbewoners, de kerkgangers, de toeristen – het verdienen om dit narratief in eigentijdse taal voorgeschoteld te krijgen. Daarmee is een belangrijk woord gevallen. Dit boek wil een verhaal vertellen, een narratief, en dan niet op teleologische wijze, omdat wij wel weten hoe het met die geschiedenis is afgelopen, maar vooral door de ogen van de historische actoren. Het heeft me gedwongen om door de tijd heen mee te wandelen met de kerkgangers, de burgers en de raadsleden van toen, met hen die uiteindelijk direct of indirect meebetaalden aan de verfraaiing van hun eigen parochiekerk en wiens sporen niet alleen zijn terug te vinden in stadsrekeningen en 'het kerkenboek', maar ook in gerichtssignaten en recognitieboeken.

Zo'n aanpak vraagt om een brede scoop, om een veelkleurige methode, waarbij veel losse fragmenten en inzichten moeten worden geharmoniseerd tot één geschiedenis, een benadering die teruggaat op de overtuiging dat van het verhaal een verklarende werking uitgaat. Dat laatste is belangrijk, zeker als het gaat over de Harderwijker gewelfschilderingen, want het geeft meer zicht op de waaromvraag achter het hele beeldplan, een vraag die alleen beantwoord kan worden door óók te kijken naar de geschiedenis van de stad en haar burgers tussen 1500 en 1600. Het is aan de lezer om te beoordelen of ik ben geslaagd in mijn opzet.

Mijn meer dan grote dank gaat uit naar de mensen die mij ten dienste zijn geweest in mijn onderzoek naar de kerk en haar schilderingen. In de eerste plaats de stichting Vrienden van de Grote Kerk Harderwijk, waarvan de bestuursleden zich zo hebben beijverd om dit boek te laten verschijnen. In het bijzonder noem ik dan Piet Pijlman, die mij van tijd tot tijd moest bevragen over de voortgang van het schrijfproces (beslist geen sinecure), maar dat altijd deed met de grootst mogelijke aardigheid en warmte. Ik dank ook Koen Goudriaan, mijn leermeester, aan wiens voeten ik jarenlang mocht liggen als lag ik aan de voeten van Gamaliël. Hij leidde me op het pad van de zestien-de-eeuwse devotionele kunst, dat parallel liep aan dat van zijn specialisme. Samen herkauwden we elk facet van de Harderwijker iconografie en raakten we niet uitgepraat over de Bijbels humanistische bedding ervan. Zonder Koen was dit boek er nooit gekomen.

De fantastische foto's van de gewelfschilderingen zijn, immer zonder morren, gemaakt door mijn altijd waarde oom Floris Kayim, die ik daarvoor alle roem en waardering geef. Mijn goede vriend Peter Gorter heeft me gestimuleerd om mijn verteltrant, waarover ik eerst onwennig was, toch vooral voort te zetten. Hij voorzag ook het manuscript van commentaar, net als de uiterst nauwkeurige Yvonne Bleyerveld en Henk Beltman, die ik allen daarvoor dank. Met de kundige en altijd enthousiaste Aafje Bouwhuis identificeerde ik de mogelijke bedenker van het beeldplan. Beslist een doorbraak. Toegang tot het kerkgebouw verkreeg ik, omdat Jaap Boone altijd bereid was om voor mij tijd vrij te maken, of omdat hij Willem Mol of Gradus van de Zande als zijn trouwe hulpkosters naar mij toestuurde. De inzet van deze mannen zal ik niet vergeten.

Jo Anne Assink legde meteen alles aan de kant als ik weer eens spontaan mijn zojuist geschreven teksten hardop begon voor te lezen, maar leverde ook geweldig (monniken)werk door de stadsplattegrond van Nicolaas van Geelkercken (1585–1656), die de entree van dit boek siert, met veel stijlgevoel in te kleuren. Zij was groots, net als mijn Gerjanne, die me zo vaak moest missen, als ik voor de zoveelste keer en op de meest wonderlijke momenten weer eens ging schrijven, en daar nooit een punt van maakte. Maar in alles wat ik doe, blijf ik schatplichtig aan mijn ontzettend liefdevolle en krachtige ouders, die mij het pad van de wetenschap hebben opgeduwd en onderweg altijd de onvoorwaardelijke steun hebben gegeven, en dat nog steeds doen. Aan hen draag ik dit boek op.

Elspeet, Allerheiligen, 2025

Het huwelijk van Maria
en Jozef. Ewolt van Delft
(1561–1562). Harderwijk,
Grote of O.L. Vrouwekerk,
schildering 79 (foto Floris
Kayim).

Inlijke xemplaar

Verboden boeken en banketten

2

STVLTICIAE LAVS.

Itaq; solet ijs usuuenire, quod iuxta Platonium figmentū opinor accidere ijs, q in specu uincti, rerum umbras mirātur, & fugitio illi, qui reuersus in antrū, ueras res uidisse se prædicat, illos longe falli, qui præter miseras umbras nihil aliud esse credant. Etenim sapiens hic commiseratur, ac deplorat illorū infaniam, qui tanto errore teneantur. Illi uicissim illū, ueluti delirantem ridet, atq; ejciunt. Itidem uulgus hominum ea, quæ maxime corporea sunt, maxime miratur, eaq; p/pesola putat esse. Cōtra pñ, quo quicq; propius accedit ad corpus, hoc magis negligunt, totiq; ad inuisibilia rerum cōtemplationē rapiūtur. Nam isti primas partes tribuūt diuitijs, proximas corporis commodis, postremas animo relinquunt, quem tamen pleriq; nec esse credunt, quia nō cernatur oculis. Ediuerfo illi primū in ipsum deum rerum omniū simplicissimū toti nitūtur, secundū hūc, & tamen in hoc, quod ad illum, q̄ proxime accedit, nempe animum, corporis curam negligunt, pecunias ceu putamina prorsus aspernantur, ac fugitant. Aut si quid huiusmodi rerum tractare coguntur, grauatur, ac fastidienter id faciunt, habent

externa, & animi. Animi bona, præ ceteris multo præstare dixerūt. Vnde Aristoteles primō

uidelicet mori debet.

Iuxta Platonium figmentum.) De specu Platonico, quem ipse finxit septimo de Repub. libro, in quo uulgus sedens miratur umbras, p ueris reb⁹, diximus supra.

Fugitio illi.) Platon postq̄ descripsit illud specus, dicit, qd si unus illorū sordentium in specu, p aspera saxa atq; ardua sum traheret, uideretq; apud superos solā, & alias res ueras, siq; postea ad pristinum specum reueteretur, putaret haud dubie, illos, q apud eos, q in specu sedent, in summo honore essent miserimos esse. Ad hæc dicit illum reuersum iam in specū nihil uisurum, propterea qd repente ex clarissimo sole in pfundissimas tenebras ueniret, & idcirco cū nihil umbrarum uideret, oib⁹ in specu sedētib⁹ risui fore explosūq; iri, simulatq; de reb⁹ ueris disputare inciperet, itaq; stultū, & apud superos corruptū. Nā isti primas) Philosophi cū tria posuissent bona corporis, uidelicet

Specus Platonico

[afb. 10] Hans Holbein de Jonge, *Een arme gelovige* met een rozenkrans aan zijn riem wendt zich af van een rijke man (1515). Basel, Kunstmuseum, inv. nr. 1662.166.79.

Verboden boeken en banketten

Hoofdstuk 2

Kerk in een kettersnest

Het was verschrikkelijk om te zien, misschien zelfs misselijkmakend, al kon de maag van een zestiende-eeuwer wel tegen een stootje. De eerste ketterverbranding in Europa, gehouden op de Grote Markt van Brussel in de zomer van 1523, was een van de drukbezochteste evenementen sinds jaren. En dat allemaal door de opkomst van Maarten Luther (1483–1546), een theoloog die handig gebruikmaakte van moderne media om de kerkelijke aflaatpraktijk onder vuur te nemen. Zijn boeken werden overal gelezen, en veel ook. Ze domineerden bijkans het gesprek van de dag, juist in havensteden, en dan vooral in Antwerpen, de metropool van jewelste en broedplaats van nieuwigheid, waar de augustijnen, die nog geen tien jaar daarvoor vanuit het Hollandse Enkhuizen waren komen aanwaaien en wier populariteit door al die prikkelende preken

in het openbaar algauw een hoge vlucht nam, ervan verdacht werden Luther in vrijwel alles achterna te lopen. Een reactie kon niet uitblijven.

En die kwam er dan ook. Op last van keizer Karel V (1500–1558) werd het klooster aan de Prinsenstraat ontwaard, leeggeruimd en dichtgetimmerd, waarna de inboedel in het openbaar per opbod werd verkocht. De gearresteerde augustijnenbroeders gingen op een platte kar naar het hertogelijk kasteel in Vilvoorde, iets ten noorden van Brussel, waar ze dagenlang werden verhoord. Twee van hen, Jan van Essen en Hendrik Vos, weigerden hun lutherse denkbeelden in te slikken en gingen voor de bijl. Of liever gezegd: op de brandstapel. Het *Antwerpsch Chronyckje* schetst daarvan het onsmakelijkste beeld. Beide monniken werden op de eerste dag van juli, op Onze Lieve Vrouwenavond, naar het centrum van Brussel gebracht en daar ‘verbrandt tot pulver’.^[35] Een busje buskruit om de nek vond men blijkbaar niet nodig.

OVER DE GRENS

Bij de openbare executie stonden drie minderbroeders op het schavot. Zij vertegenwoordigden de bisschop en regelden de kerkelijke ontwijding van de terdoodveroordeelden. Tegelijk grepen ze hun kans om het toegestroomde volk nogmaals in te peperen met strakke uitspraken over het naderende onheil, mochten de lutherse leringen niet voorgoed uit de stad worden gebannen. De franciscanen stonden dus in de voorste gelederen als het aankwam op de defensie tegen Luther, maar populair werden ze er niet van. Integendeel. Juist de augustijnen waren graag geziene predikers, vooral vanwege hun openbare kritiek op die veel te weldadige en pompeuze levensstijl van de geestelijke stand. Dat de franciscanen zich daar pontificaal tegenover nestelden, en intussen ook nog eens doorgingen met hun bedelpraktijken terwijl het gewone volk schreeuwde om brood, deed de ergernis groeien, en dan niet alleen onder de minderbedeelenden, maar juist ook onder de rijke, zelfbewuste burgers die steeds vaker hun kin omhoog gooiden. Armoede is immers je eigen schuld. ^[afb. 10]

De minderbroeders werkten die weerstand vaak zelf in de hand. Hun optredens waren weinig subtiel, vaak schreeuwerig, en de kloosterorde als geheel schurkte ook nog eens dicht tegen de macht aan. Allemaal ingrediënten voor mishagen en ongenoegen. Evenzoveel wrevel riepen de franciscanen op met hun mystiek rond de wonden van Christus. Neem bijvoorbeeld de *Wandeling der kersten mensche met Jhesu den brudegom*, een meditatief werkje van een anonieme bedelmonnik, door de Leidse drukker Jan Severszoon in 1503 uitgegeven.^[36] Voor de schrijver kon het niet gek genoeg met al die details over Jezus’ kruisiging: diens linkerhand werd dusdanig met een plumpe nagel vastgespijkerd dat zijn pezen scheurden, en de gaten in het kruis waren te ver uiteen geboord, waarop soldaten de armen van Christus zo ver uit elkaar trok-

[35] Van Loon, *Antwerpsch Cronyckje*, 14.

[36] Nijhoffen Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie*, 2196.

[afb. 11] Vooral franciscanen hadden vanaf de vijftiende eeuw de neiging om het lijden van Christus steeds wreder te gaan voorstellen. Dit gebeurde niet alleen in meditatieve teksten, maar ook door middel van gepolychromeerde houtsnedes. Op deze tekening is een gegeselde Christus te zien met straaltes bloed over zijn hele lichaam. De franciscaner monnik roept hem toe: 'Heb medelijden met mij, Zoon van David!' (Matt. 15, 22). Anoniem, *The Man of Sorrows with a Franciscan* (1490–1500). New York, National Gallery of Art, inv.nr. 1943.3.537.

Verboden boeken en banketten
Hoofdstuk 2
Kerk in een kettersnest

ken dat het allemaal weer paste. Een jonge generatie stadsbewoners veegde met zulke passages de vloer aan. Zij, de machthebbers van de toekomst, waren keurig opgevoed aan Latijnse scholen waar het humanistische curriculum de boventoon voerde. De daar gekweekte sensibiliteit sloot niet meer aan op de traditionele mystiek zoals de franciscanen die predikten en die door steeds meer mensen als bizar, occult en walgelijk werd ervaren.^[37] [afb. 11]

[37] Goudriaan, *Het einde*, 22.

Het verhaal van de Vrouwe- kerk

4

Niets bleek te dol. In Namen vochten twee groepen mannen op hoge stelten een schijngevecht uit, met – je kon erop wachten – tientallen gewonden tot gevolg. In Gent stonden hoog opgetrokken zuilen langs de weg met daarop zwaaiende schoolmeisjes, gestoken in witte, linnen jurkjes. In het jammer genoeg regenachtige Antwerpen hield men een indrukwekkend toernooi voor ridders met lansen te paard. In Breda viel het toch wat tegen, want daar voerden rederijkers hun beste toneelstukken op, maar meer ook niet. Het mocht de pret niet drukken. De Blijde Inkomst in 1549 van kroonprins Filips (1527-1598), de opvolger van keizer Karel, was een aaneenrijging van grootse festiviteiten, in elke stad weer, compleet met triomfbogen, stellages, vreugdevuren, grote oplopen, spektakelstukken en subtiel ingerichte ceremonies, vast en zeker bedoeld om de troonopvolger, die volgens velen een wel erg koele en afstandelijke indruk maakte, te behagen, maar natuurlijk ook om de grandeur van de eigen stad te laten zien. [afb. 33]

Eenmaal boven de grote rivieren, de herfst had inmiddels z'n intrede gedaan, ging de reis van Amersfoort naar Kampen en moest het hele gevolg dus dwars over de Veluwe. Het zorgde voor een ware invasie van Spaanse

[afb. 33] Blijde Inkomst van de hertog van Anjou in Antwerpen in 1582. De hertog berijdt een schimmel, draagt een scharlaken mantel en wordt beschermd door een gedragen baldakijn. Aan weerszijden van de stoet staan soldaten van burgervendels voor het publiek. Een kapitein knielt voor de hertog. Monogrammist MHVH, *Blijde Inkomst van de hertog van Anjou in Antwerpen op 19 februari 1582* (1582–1600). Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-4867.

hovelingen, stalknechten, sjouwers en ander volk, naarstig op zoek naar logies. In Harderwijk ging het door de drukte al snel mis. Een Spanjaard maakte zich schuldig aan heiligschennis, werd in een spoedproces ter dood veroordeeld en moest midden op de Markt worden opgehangen. Maar eenmaal op het schavot maakte de beul een kapitale fout door de man per ongeluk 'van de galg te laten vallen'. Een paar toeschouwers, staand tussen al die drommen mensen, bedacht zich geen moment, bestormde de houten stellage en begon de scherprechter 'te slaan en te stoten'. De Spanjaard, natuurlijk overvallen door al het rumoer, zag zijn kans schoon en zette het op een lopen, de menigte in.^[111]

LEGE VLAKKEN

Landvoogdes Maria van Hongarije, die prins Filips op zijn reis vergezelde en ergens in de buurt verbleef, kreeg al snel lucht van het schandaal. Ze stuurde een bode naar Arnhem en eiste de inzet van stadhouder Hoogstraten en zijn bende, voor het geval de Harderwijkers, die er toch al niet best op stonden, weer eens volhardden in hun 'rebellie'. Maar zover was het nog lang niet. Het Hof zette eerst zelf een stap naar voren en vroeg de stadsraad om de namen van de degenen die op het schavot gesprongen waren. De schepenen taxeerden de ernst van de situatie, riepen hun stadssecretaris de raadszaal binnen en zetten hem aan het schrijven. In een uitvoerig betoog bepleitte de raad haar onschuld door te stellen dat op het moment van de terechtstelling de meeste burgers in hun huizen waren, druk met het verzorgen van al die buitenlandse gasten. Het moesten dus wel boeren van buitenaf zijn geweest die de Spanjaard hadden helpen ontsnappen, een uitleg die op de kanselarij goed werd verteerd.^[112]

De Harderwijker schepenen konden dan eindelijk het spreekwoordelijke boek over imagoschade dichtslaan. Alle dossiers die hen in voorgaande jaren zoveel hoofdpijn hadden bezorgd, werden weggesjouwd naar het archief. Priester Hessel? Stadsbode Adriaan? Burger Johan? Allemaal waren ze met de noorderzon vertrokken, al dook die laatste uiteindelijk toch weer op in Kampen, waar ze hem 'pijnigden' vanwege moordbranderij (dus toch).^[113] Maar na alle schermutselingen heerste in Harderwijk rust. Men kon op adem komen, al leek het nog heel even spannend te worden toen vier nonnen, dezelfde als eerst, het wéér op een lopen zette en het Hof zich daarover boos maakte. Maar de stadsraad kon zich ditmaal verschuilen achter een juridisch argument, omdat de vrouwen van hun overste verlof hadden gekregen. De schepenen moesten dus wel op hun handen blijven zitten, hoe graag ze ook iets wilden doen.^[114]

Tijd dus voor andere bezigheden. De blik moest vooruit, want er ston-

[111] GA, AHGZ, inv.nr. 650, nr. 459a.

[112] GA, AHGZ, inv.nr. 984, nrs. 709 en 714.

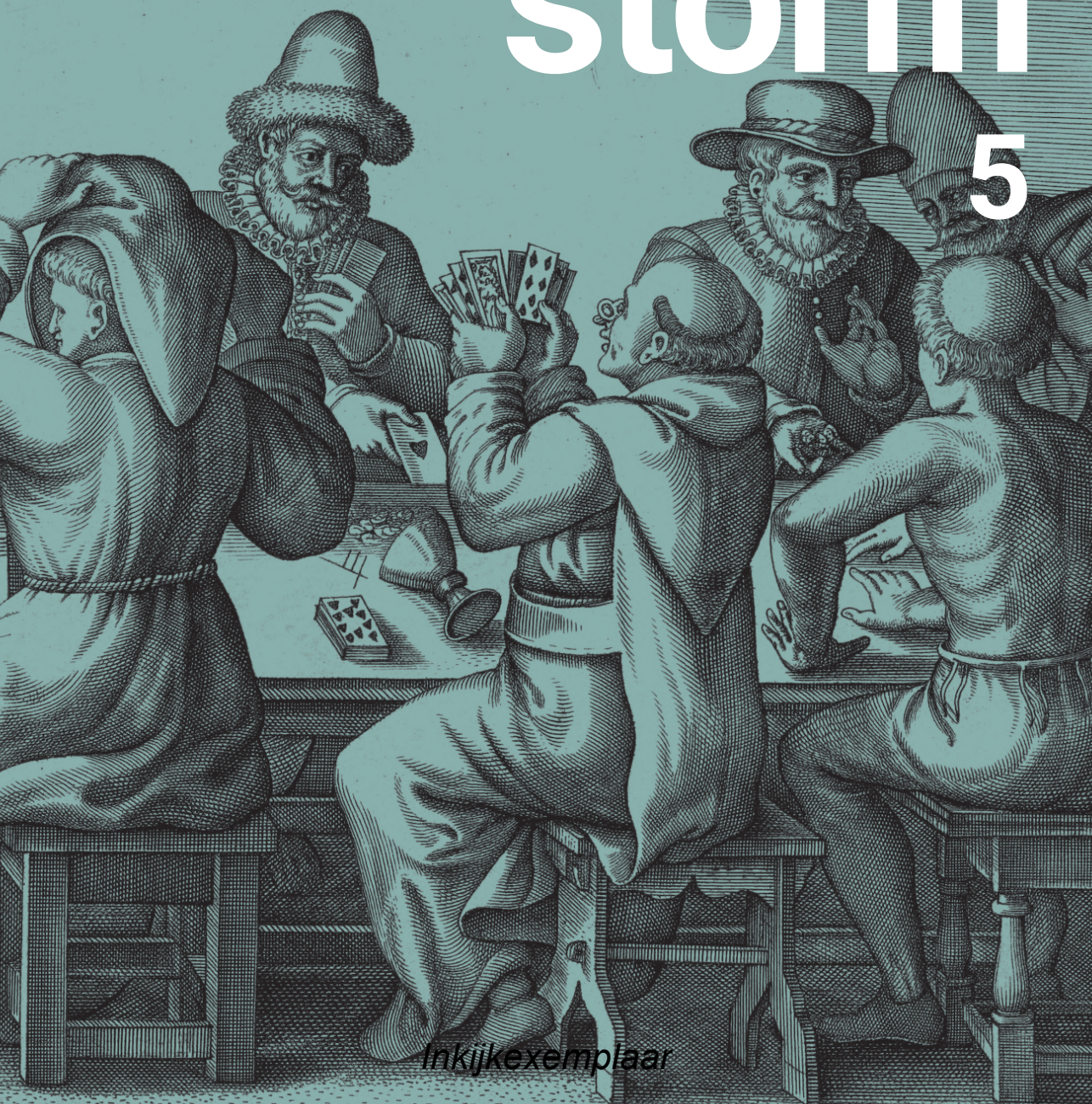
[113] SAK, Rechterlijk Archief Kampen, inv. nr. 1a, fol. 46re.

[114] GA, AHGZ, inv.nr. 984, nrs. 438, 443, 447 en 452.

Die ons soecken te vernielen seer ongestadelyck
En so verradelyck u woert versmoeren

Beelden- storm

5

Inkijkexemplaar

Hij had nog zo zijn best gedaan om iedereen in stilte voor zijn geloof te winnen, maar inmiddels was er ook voor de calvinistische Guido de Brès (1522-1567) geen houden meer aan. De predikant van het Vlaamse Doornik kon niet voorkomen dat in de avond van 3 mei 1563 veel van zijn mensen zich opnieuw verzamelden op de plaatselijke Grote Markt voor weer een ‘chanterie’. Alleen waren het er nu tweeduizend, meer dan ooit tevoren. Vanaf acht uur marcheerden gereformeerde burgers drie uur lang door de straten van hun stad terwijl men luidkeels psalmen zong, liedjes op de geestelijkheid brulde, spotprenten op deuren van priesters plakte en vijandige voorbijgangers in de modder gooide of zelfs mishandelde. De volgende morgen kwam het hele spul weer bij elkaar, in een bos buiten de stad, om naar preken te luisteren. En ook op de avond van die dag begon het hele riedeltje weer van voor af aan, met zingen, schreeuwen en bedreigen, terwijl men brutaal riep: ‘Waar blijft de justitie nu? Waarom komt ze niet?’^[145]

Maar ze kwam wél. De nieuwbenoemde landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586), halfzus van de inmiddels naar Spanje vertrokken Filips II, had de psalmoptochten twee jaar eerder al eens verboden en daarbij forse straffen uitgedeeld. Twee oproerkraaiers belandden op de brandstapel, vijftig personen werden verbannen en een woonhuis waar ‘redevoeringen over het evangelie’ waren gehouden werd met de grond gelijk gemaakt. Het hielp allemaal niet, want de optochten bleven komen. Tijd dus voor nog zwaardere maatregelen. Ditmaal moest een speciale onderzoekscommissie de verantwoordelijken zien op te sporen. Ook werd er een avondklok ingesteld. Wie tijdens de rellen niet binnenbleef, werd opgehangen. Guido de Brès wist de dans net op tijd te ontspringen, maar veel anderen niet. Meer dan vijftig burgers werden verbannen, natuurlijk bedoeld om de andere burgers af te schrikken, want de chanteries mochten beslist geen mode worden. Tevergeefs. In juli 1563 kwamen er alsnog berichten binnen over bijeenkomsten in Zeeland waar duizenden mensen aan meededen.

DE MUIZENMAALTIJD

Nu nog zeggen dat het op religieus vlak kalm en rustig was in het land, kon echt niet meer. Er dreigde een storm, een storm van religieuze oplopen, aanzwengeld door predikanten die niets liever wilden dan het gereformeerde geloof in het zadel helpen. Veel van hen waren door de reformator Johannes Calvijn (1509-1564) of door zijn leerling Theodorus Beza (1519-1605) opgeleid aan de Geneefse Academie en trokken nu, vol van vuur en ijver, druppelsgewijs de Nederlanden binnen om te preken waar dat maar kon. En er hing iets radicaals, iets opstandigs om hen heen, iets waarvan Antoine Perrottet de Granvelle (1517-1586), de invloedrijke secondant van de landvoog-

[145] De Pater, *De opkomst*, 14.

[afb. 50] Een staande Franciscus met de blik naar beneden gericht. Hij toont met half opgeheven armen zijn handpalmen, voorzien van de stigmata. Ook in zijn rechterzijde is een stigmatiseringswond zichtbaar. Hij is gehuld in een pij van de franciscaner orde, omgord door het geselkoord dat drie knopen heeft. De pij is voorzien van een capuchon en hangt in verticale pijplooien neer. Franciscus heeft een grote tonsuur, omgeven door een korte krans golvend haar. Hij is blootsvoets. Anoniem, *Het visioen van Franciscus van Assisi* (1475–1485). Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. ABM bh599 (foto Ruben de Heer).

des en een gehaat man bovendien, dacht dat het de hoge adel goed zou passen in hun verweer tegen de centralisatiepolitiek van de Spaanse koning. De calvinisten propageerden namelijk niet alleen een eigen variant van geloofshervorming, maar legden ook een toekomstperspectief op tafel van een radicaal nieuwe samenleving.^[146]

Het maakte de verwarring alleen maar groter. Er begon zich nu een nieuwe religieuze smaak te nestelen naast al die andere varianten, tussen al die verschillende grijstinten die her en der reeds te zien waren. Harderwijk vormde daarop geen uitzondering, maar er tekende zich bij lange na nog geen

volksopstand af. Natuurlijk, de stad kende zo haar eigen dubieuze figuren en ook hier liepen de kloosters leeg, maar het had de stadsraad nog niet in grote problemen gebracht, al hadden de schepenen daar behoorlijk hun best voor moeten doen. De gewelfschilderingen kwamen wat dat betreft als geroepen. Het zette een dikke streep onder de katholieke welwillendheid van de stad, en dan vooral onder die van de magistraat, maar ze boden stiekem ook aanknopingspunten voor sympathisanten van het nieuwe geloof, van welke grijstint dan ook. Alle springende kikkers zaten nog steeds in de kruiwagen.

Maar niet voor lang, want de franciscanen aan de Markt begonnen zich te roeren en dan in een richting waarvan niemand het had verwacht. Of toch wel? Het minderbroederklooster was een van de twee kloosters in de Nederlanden (het andere was Roermond) die zich niet hadden aangesloten bij de observantenbeweging. Het betekende dat ze zich minder strikt hielden aan de kloosterregels. Waar observanten hun kloosterkerken simpel hielden met zo min mogelijk gebrandschilderde ramen en beelden, hun vaatwerk niet lieten maken van tin maar van hout of steen of aardewerk, en maar weinig vlees of kip aten, alleen op heel bijzondere dagen, golden deze bepalingen niet voor de conventualen van Harderwijk. Sterker nog, de broeders liepen steeds vaker als wereldlijke priesters door de straten om zielzorg te verlenen, iets wat absoluut niet mocht. [afb. 50]

In het voorjaar van 1563 was het weer raak. Frater Evert van Doesburg had zich volgens een hardnekkig gerucht laatdunkend uitgelaten over de mis door kerkgangers erop te wijzen dat ze niet alleen het gebakken brood had-

[146] Van Stipriaan, *De zwijger*, 196-197.

De Grote Kerk van Harderwijk

De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk is het grootste monument van Harderwijk. In 2018 leidde het kraken van een onmogelijk handschrift in het plaatselijke stadsarchief tot compleet nieuwe inzichten over dit iconische kerkgebouw. De daar zichtbare gewelfschilderingen uit 1561 en 1562, die tot dan toe bekend stonden als 'stiekem gereformeerd', konden opnieuw tegen het licht worden gehouden, en met verrassende resultaten: de iconografie blijkt een geheel andere betekenis te bevatten, en de bedenker ervan kan voor het eerst in de geschiedenis worden geïdentificeerd.

Dit boek vertelt het verhaal van de Vrouwekerk in het zestiende-eeuwse Harderwijk. Het hanteert het kerkgebouw als lens om scherp zicht te krijgen op het buitengewoon boeiende verhaal van de religieuze omwenteling binnen en buiten de muren van Harderwijk, waar gelovigen er alles aan deden om hun stad, die door het groeiende aantal gereformeerden een 'kettersnest' leek te worden, van de godsdienstige ondergang te redden.

Jos de Weerd (1990) is religiehistoricus en fellow aan het HDC Centre for Religious History van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn *De Veluwe gereformeerd. Machtswisseling en religieuze verandering in de zestiende eeuw* werd in 2023 bekroond met de prestigieuze Karl-Heinz-Tekath-stimuleringsprijs.

